

**UNIVERSITY
OF TURKU**

This is a self-archived – parallel-published version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details. When using please cite the original.

AUTHOR	Eeva Raike
TITLE	Historialliset ja modernit kalliohakkaukset historian lähteinä ja osana kulttuuriympäristöä
YEAR	2025
DOI	10.61258/mt.143040
VERSION	Publisher's PDF
CITATION	Raike, Eeva. (2025). Historialliset ja modernit kalliohakkaukset historian lähteinä ja osana kulttuuriympäristöä. Muinaistutkija 1(42): 5-26. https://doi.org/10.61258/mt.143040

Eeva Raike

Historialliset ja modernit kalliohakkaukset historian lähteinä ja osana kulttuuriympäristöä

Artikkelissa pohditaan historiallisten kalliohakkausten historiallista ja kulttuuri-perinnöllistä merkitystä. Historiallisten kalliohakkausten määrä maastossa on suuri, mutta niiden arvostus on heikko ja ne ovat jääneet varsinkin Pohjoismais-sa tutkimukselliseen paitsioon. Vain murto-osa on päätynyt Museoviraston yllä-pitämään muinaisjäännösrekisteriin. Lisäksi artikkelissa pyrin typologisoimaan historiallisia kalliohakkauksia käyttämällä arkeologi Polly Lohmannin graffiteille tekemiä kriteereitä.

Historiska och moderna hållristningar som historiska källor och delar av kulturmiljön

Artikeln reflekterar kring de historiska och kulturmiljömässiga betydelsena i historiska hållristningar. Antalet historiska hållristningar i terrängen är stort, men de är dåligt uppskattade, och deras ställning i speciellt den nordiska forskningen har varit marginell. Endast en bråkdel har inkluderats i fornminnesregistret som uppehålls av Museiverket. I artikeln strävar jag dessutom till att typologisera historiska hållristningar utgående från Polly Lohmanns kriterier rörande graffiti.

Suomesta tunnetaan lukuisia esihistoriaan ajoittuvia kalliomaalauksia, mutta samaan aikakauteen ajoittuvia kalliohakkauksia ei nykyisen Suomen rajojen sisäpuolelta ole löydetty. Lähimmät esihistoriaan ajoittuvat hakkaukset kallioissa ovat Äänisen rannoilla, Pohjois-Norjassa ja Ruotsin alueella. Esihistorialliset hakkaukset, piirrookset ja uurrokset ovat harvinaisuutensa vuoksi olleet merkittäviä tutkimuskohteita, kun taas historiallisen ja modernin ajan hakkaukset ovat jääneet varsinkin Pohjoismaisessa tutkimuksessa paitsioon. Niiden arvoa osana kulttuuriperintöä ei myöskään ole määritelty.

Museoviraston ylläpitämästä kulttuuriympäristön palveluikkunan muinaisjäännösrekisteristä löytyy eri nimikkeillä kalliohakkauksiksi luokiteltavia muinaisjäännös- tai kulttuuriperintökohteita yhteensä

599 (Museoviraston muinaisjäännösrekisteri/mjrek). Suurin osa eli 540 kohdetta löytyy muinaisjäännösrekisteristä kohdasta tyyppi: taide, muistomerkit ja sen tarkenteista hakkaukset, kaiverrukset tai kalliopiirokset. Täältä löytyy noin 540 kohdetta. Maanmittauspisteet löytyvät taas kohdasta tyyppi: työ- ja valmistuspaikat ja sen tarkenteesta maanmittauspisteet, joista 59 kohdetta on jonkinlaisia kallioon tehtyjä merkkejä. Näiden lisäksi Muinaisjäännösrekisterissä on kohdassa kivirakenteet ja tarkenteessa rajamerkit 1377 kohdetta. Näissä osassa on hakkauksia, mutta suurin osa kohteista on kivikasoja tai pystykiviä, joissa ei ole merkkejä hakkauksista. Rajamerkit olen jättänyt pois taulukosta.

Kohteissa olevien kalliohakkausten määrät vaihtelevat yhdestä hakkauksesta kymmeneen tai jopa satoihin. Muinaisjäännösrekisterissä olevien kalliohakkausten määrä on vain murto-osa siitä kalliohakkausten määrästä, mitä maastossa on olemassa.

Merkkien säilyminen jälkipolville

Urtaen, piirtäen tai hakkaamalla tehtyjen graffitien tai kuten tässä artikkelissa jatkossa käytän termiä kiveen tai kallioon hakattujen merk-

Taulukko. Muinaisjäännösrekisteristä löytyneet kalliohakkaukset, -kaiverrukset, -piirrokset, muistomerkit ja maanmittauspisteet. Taulukko: Eeva Raike.

Tyyppin tarkenne	Ajoitus	Määrä	Yhteensä
Hakkaus	historiallinen	336	360
	moderniaika	12	
	ajoittamaton	12	
Kaiverrus	historiallinen	137	141
	moderniaika	2	
	ajoittamaton	2	
Kalliopiiirros	historiallinen	23	27
	moderniaika	4	
Muistomerkki	historiallinen	10	12
	moderniaika	2	

kien säilyminen riippuu suurelta osin siitä pinnasta, mihin ne on tehty. Erilaisiin kivilajeihin hakkaamalla tehdyt merkit säilyvät eri tavalla. Suomessa hakatut merkit on lähes aina tehty graniittikallioihin tai kiviin, jolloin niiden säilyminen pitäisi olla suhteellisen varmaa. Kuitenkin erilaiset ihmisen toiminnat, esimerkiksi räjäytystyöt tai tulen tekeminen hakkausten päällä sekä myös tarkoituksellinen tuhoaminen vaikuttavat säilymiseen. Luonnon aiheuttamat pakkasrapautumiset, suolojen kiteytymiset, levien ja jäkälien aiheuttamat kemialliset rapautumiset sekä kasvien juuret vaikuttavat omalta osaltaan kalliohakkausten säilymiseen (Maaranen 1998). Uurtaen tehdyt erilaiset merkit esimerkiksi rakennusten suhteellisen pehmeään seinäkipsiin ovat huonosti säilyviä. Rapautuminen ei uhkaa vain muinaisia, vaan jopa 1900-luvulla uurtaen tehtyjä merkkejä. Tällaisia ovat muun muassa Terezínin/Theresienstadtin keskitysleirin rakennusten seinäkipseihin vankien tekemät merkit (Lohmann 2020: 41). Vankiloiden seinäpintoihin uurretut ja maalatut kirjoitukset ja kuviot ovat jääneet melko vähälle huomiolle Suomessa. Ainoa tästä aiheesta tehty julkaisu on vankilapastori Timo Simppulan (2021) teos ”Kiveen kirjoitettu, Kakolan seinäkirjoitusten kertomaa”.

Merkit historian kirjoituksessa ja typologia

Historiallisten kalliohakkausten merkitystä historian kirjoituksessa sekä niiden kulttuuriperintöarvoja ei ole kovinkaan paljon arvioitu. Koska historiallisia kalliohakkauksia ei ole typologisoitu, niiden tutkiminen kokonaisuutena on melko kaoottista. Tämän vuoksi testaan kalliohakkausten luokittelua käyttämällä hyväkseni arkeologi Polly Lohmannin (2020) laatimaa graffitien luokittelua erilaisten käyttötarkoitusten ja merkitysten näkökulmasta.

Tässä artikkelissa mainituista kalliohakkauksista vain osa on viety Museoviraston ylläpitämään muinaisjäännösrekisteriin. Olen hakenut eri lähteiden avulla esimerkkikohteita, jotka kuvaavat kalliohakkausten moninaisuutta ja niiden merkityksiä. Muinaisjäännösrekisterissä oleviin kohteisiin olen lisännyt muinaisjäännösrekisteritunnuksen sulkuihin nimen jälkeen.

Arkeologisen kulttuuriperintöoppaan mukaan historialliseen ja moderniin aikaan ajoittuvia kalliohakkauksia esiintyy koko Suomen alueella ja erityisen paljon vesistöjen sileissä rantakallioissa. Tämä voi johtua osin myös siitä, että näiltä paikoilta kalliohakkaukset on helppo havaita. Lapissa kalliohakkaukset liittyvät usein sotiin ja teiden merkintöihin.

Kaiverretut, uurretut, piirretyt ja hakatut merkit ovat osa suurempaa kokonaisuutta, jota voidaan kutsua joissain tapauksissa graffiteiksi. Suomessa graffitit mielletään etupäässä modernin ajan epävirallisiksi ja luvattomiksi kaupunkiympäristöön maalatuiksi kuviksi ja tageiksi. Kansainvälisessä tutkimuksessa graffiteiksi kutsutaan erilaisiin pintoihin eri aikoina ja eri tavoin tehtyjä merkkejä. Kuitenkin kaikkia epävirallisia, luvattomia kirjoituksia ei kutsuta graffiteiksi, eivätkä kaikki, joita kutsumme graffiteiksi, ole epävirallisia ja luvattomia (Lohmann 2020: 46). Tämän mukaan ainakin osaa historiallisen ajan kalliohakkauksista voidaan pitää graffitien yhtenä alaryhmänä. En kuitenkaan käsittele tässä tämän enempiä modernin ajan graffiteja.

Historialliseen aikaan ajoittuvien erilaisten kallioihin tai kiviin tehtyjen hakkauksien moninaisuus osoittaa, ettei kaikkeen aineistoon voida soveltaa tiukkoja kriteerejä. Saksalainen arkeologi Polly Lohmann (2020: 46) kirjoittaa, että jokaisen tutkijan on asetettava tutkimusaineistonsa yksilöllisesti erilaisiin kategorioihin: spontaani ja suunniteltu, lyhytaikainen ja pysyvä, laillinen ja laitton, yksilöllinen ja muodollinen.

Kallioihin hakattujen merkkien typologian lisäksi mielenkiintoni kohdistuu niiden merkitykseen lähihistorian lähteinä ja osana kulttuuriperintöä sekä miten ne ovat osa muistin paikkoja tai miljöitä. Muistin paikalla viittaa ranskalaisen historioitsija Pierre Noran (1996) luomaan käsitteeseen, jolla tarkoitetaan aineellista tai aineetonta muistin symbolia, joka muistuttaa menneistä ihmisistä, tapahtumista ja ajanjaksoista. Alkuaan Nora (1996) tarkoitti muistin paikoilla konkreettisia asioita, kuten muistomerkkejä ja patsaita. Noralla on myös käsite muistin miljööt, jotka erottuvat hänen mukaansa muistin paikoista niin, että ne ovat muistettavien asioiden alkuperäisiä tapahtumapaikkoja, jotka ympäristön muutoksen vuoksi pitää joissain tapauksissa korvata muistin paikoilla, jotta ne muistettaisiin jatkossakin (Nora 1996: 7). Kal-

lioihin hakatut merkit ovat osin tällaisia muistin miljöön osia ja osin muistin paikkoja.

Lähihistorian tutkimuksessa yksi keskeinen tutkimuskohde on menneisyyden läsnäolo tässä päivässä. Monet menneisyyttä tutkivat tieteenalat ovat kiinnostuneita kollektiivisesta, sosiaalisesta ja kulttuurisesta muistista, jonka on perinteisesti ajateltu kuuluvan kulttuuri-tutkimuksen piiriin (Vahtikari 2022). Vuoden 2019 ”Mullan kaivajat”-apurahan turvin Reposaassa tehdyssä *Kallioon hakattu historia* -hankkeessa muistitiedolla oli suuri merkitys kalliohakkauksia tutkittaessa. Vaikka hankkeen pääosassa oli dokumentoida koululaisten kanssa Reposaaren Takarannalla olevia kalliohakkauksia ja tehdä siitä näyttely, niin kuitenkin paikallisten henkilöiden kanssa hakkauksilla kierteily ja heidän muistitietonsa kerääminen oli merkittävä kokemus. Muistellessaan kalliohakkauksissa olevia nimiä, vuosilukuja ja symboleja ne alkoivat elää uudestaan. Ihmiset nimien takaa saivat kasvot (Raike et al. 2020: 173–175). Koska Takarannan alue oli Reposaaren sahan toiminnan aikana työväestön ja heidän perheidensä vapaa-ajanviettopaikka, niin nykyään kalliohakkaukset kuvastavat omalta osaltaan alueen ihmisten historiaa. Historiantutkija Tanja Vahtikari (2022) toteaa, että muistellessaan menneisyyttä ihmiset kiinnittävät muistonsa esineisiin ja paikkoihin. Reposaaren Takarannassa muistelijoiden muistoja viritivät juuri nämä kallioon hakatut nimet, osin myös nimettömät kuviot, joiden tekijöistä on tallennettu muistitietoa (Raike et al. 2020). 1800-luvun lopun sekä 1900- ja 2000-lukujen lähihistoria elää kallioiden pinnoissa olevien merkkien kautta. Kalliohakkaukset toimivat sekä muistin paikkoina että osin myös muistin miljöinä. Ne ovat osina muistin miljöötä siksi, että ihmiset ovat viettäneet vapaa-aikaansa kalliolla ja silloin tehneet hakkauksia sileän kallion pintaan. Osina muistin paikkoja ne ovat, kun hakkaus on tehty jonkin muualla tapahtuneen tapahtuman muistoksi.

Kallioiden ja kivien pintoihin eri aikoina tehtyjä hakkauksia tuntee ympäri maailmaa. Suhtautumisemme hakkauksiin vaihtelee sen mukaan, onko eri tavalla tehtyjä merkkejä luonnon ympäristössä vai rakennetussa ympäristössä. Kuitenkin kaikki eri tavalla tehdyt merkit, jotka on tehty eri paikkoihin eri aikoina, kertovat meille menneisyydestä ja ovat osa kulttuuriperintöä, vaikka sitä on välillä vaikea esimerkiksi rakennetussa ympäristössä hyväksyä. Brittiläinen arkeologian pro-

fessori John Schofield kysyykin, mitä muuta eroa kuin muutama tuhat vuotta on nykyajan graffiteilla ja esihistorian kuvilla. Lisäksi hän kysyy, miksi muinaisen taiteen arkeologinen tutkimus on oikeutetumpaa kuin tutkia modernin ajan graffititaidetta. Graffitit ovat Schofieldistä olennainen osa lähihistoriaa ja niiden kohteiden historiaa, mihin niitä on tehty (Schofield 2010: 74–78).

Näin on myös tutkimukseni kohteena olevien kalliohakkauksen laita. Ne ovat osa laajempaa historiaa. Myös paikka, mihin ne on tehty, kertoo paikan historiaa, miten siellä on oltu ja mitä siellä on tehty.

Koska historiallisen ajan kalliohakkauksia ei ole typologisoitu, olen luokitellut arkeologi Lohmannin (2020) kategorioita mukaillen Suomen alueen historialliset kallioihin tai kiviin tehdyt hakkaukset kolmeen luokkaan: virallisiin (*pysyvä, laillinen ja muodollinen*), puolivirallisiin/historiallisiin tapahtumiin liittyviin (*suunniteltu, lyhytaikainen/pysyvä, laillinen/laiton ja muodollinen*) ja yksityisiin hakkauksiin (*spontaani, lyhytaikainen/pysyvä, laiton ja yksilöllinen*).

Historiallisten hakkausten luokittelusta

Viralliset hakkaukset

Viralliset hakkaukset ovat viranomaisten maastoon tekemiä merkintöjä. Näitä ovat muun muassa vanhat korkeuskiintopisteet, kolmiomittauspisteet sekä erilaiset rajamerkit (kuvat 1 ja 2). Korkeuskiintopisteet on monesti merkitty rautatangolla, jonka ympärille on kallioon hakattu ympyrä ja viereen pisteen numero. Kolmiomittauspisteet liittyvät maanmittaukseen, ja niitä on hyödynnetty esimerkiksi Suomen eri aikoina laadituissa kartoissa. Suomen ehkä tunnetuimmat kolmiomittauspisteet kuuluvat niin kutsuttuun Struven ketjuun, joka alkoi Pohjoisen jäämeren rannalta lähellä Hammerfestiä ja päättyi Mustallemerelle Ukrainan alueelle. Kolmiomittausketjulla selvitettiin maapallon muotoa ja kokoa vuosina 1816–1855. Ketju muodostuu 258 peruskolmiosta ja 265 peruspisteestä. Ketjun mittauspisteistä 34 on valittu Unescon maailmanperintöluetteloon edustamaan koko Struven ketjua (Maanmittauslaitos). Näistä kuusi sijaitsee Suomessa: Mustaviiri mj-

Kuva 1. Rajakivi Maskun ja Nousiaisen pitäjien rajalta vuodelta 1798. Kuva: Eija Suna

Kuva 2. Kolmiomittauksen kiintopiste Järvenpään Saunakallion Vihtakadun koulun läheltä olevan kallion päältä. Kuva: Antti Järvenpää

rek 1000014148), Porlammi (mjrek 1000014149), Oravivuori (mjrek 1000014150), Alatornio (mjrek 1000014147), Aavasaksa (mjrek 1000014146) ja Stuurahanoaivi (mjrek 1000014145). Pisteiden ympärille on saatettu hakata ympyrä tai kolmio, ja Tornioista pohjoiseen pisteet merkittiin ristin muotoisella hakkauksella. Suomen alueen Struven ketjun 83 peruspisteestä lähes kaikki on suojeltu kansallisin toimin (Tättilä 2016: 118–128).

Suomen alueella virallisia kiveen hakattuja rajamerkkejä on paljon. Maastoon on merkitty eri ajan valtakunnan, maakuntien, pitäjien, kylien ja tonttien rajoja. Rajamerkit tehtiin kohtiin, missä raja kääntyi tai useampi rajalinja kohtasi. Raja on voitu merkitä esimerkiksi kivikasalla, jossa olevaan pystykiveen on hakattu rajaan liittyviä tietoja. Joissakin rajamerkinnoissa on hakattu erilaisia symboleja ja vuosilukuja. Vanhat rajamerkit ovat usein muinaismuistolain rauhoittamia kiinteitä muinaisjäännöksiä (Arkeologisen kulttuuriperinnön opas, <http://akp.nba.fi/wiki:rajamerkki>). Rajamerkkejä on muinaisjäännösrekisterissä yhteensä 1377, joissa osassa on myös kallioon tai kiveen hakkaamalla tehtyjä merkintöjä. Suomen vanhimman rajan vuoden 1323 Pähkinäsaaren rauhan rajan rajamerkkejä ei varmuudella tunneta nykyisen Suomen alueelta. Yksi mahdollinen on Pyhäjoen kunnassa oleva Hanhikivi (mjrek 100007810), joka on hakkauksin merkitty iso siirtolohkare. Jos Hanhikivi liittyy Pähkinäsaaren rajaan, se on merkittävä muisto Ruotsin ja Novgorodin välisestä keskiaikaisesta rajasta ja yksi vanhimpia tunnettuja Suomen ja Venäjän rajamerkkejä (Maiseman muisti 2001).

Vuoden 1595 Täyssinän rauhan rajamerkkejä on maastossa säilynyt joitakin ja niissä tuli käyttöön kruunu Ruotsin symbolina. Tärkeimpiin rajakiviin, kuten Kuhmon Ohtaansalmen rajakiveen (mjrek 1000026012), hakattiin kolme kruunua. Muihin Täyssinän rauhan rajakiviin hakattiin vain yksi kruunu (Lind 1988: 55). Vuoden 1617 Stolbovan, vuoden 1721 Uudenkaupungin ja vuoden 1743 Turun rauhojen rajamerkkejä löytyy Itä-Suomessa, missä raja on ollut.

Muut kuin valtakuntien rajoihin liittyvät suoraan kallioon tai suureen maakiveen hakatut rajamerkit ovat suhteellisen yleisiä Suomessa. Esimerkkinä voidaan mainita Pihtiputaan Sahinniemen rajamerkki 8 (mjrek 1000023115), joka sijaitsee Alva- ja Kolimajärvien välisen Heinäjoen varrella olevaa Sahinniemeä vastapäätä. Rajamerkkihakkaus

on tehty isoon maakiveen, ja se on halkaisijaltaan noin 20 cm kokoinen niin kutsuttu kehäristihakkaus, joka saattaa olla peräisin jopa keskialjalta. Vielä nykyäänkin tontin tai kiinteistön rajamerkinnyt voidaan tehdä metallisen rajamerkin sijaan kiveen hakkaamalla.

Puoliviralliset/historiallisiin tapahtumiin liittyvät hakkaukset

Puolivirallisiksi kalliohakkauksiksi voidaan luokitella muun muassa vedenpinnan vaihteluista tehdyt merkinnät, rakennusten rakentamisyksiluvut sekä ristit, jotka kertovat kuolemista.

Suomen kuuluisimmat tulviin liittyvät merkit ovat niin kutsutut Valapaton viivat, jotka liittyvät vuoden 1899 suurtulvaan. Valapaton viivat ovat rantakallioihin ja -kiviin hakattuja viivoja, joiden ohessa usein on myös kaiverrettu tulvavuosi ja jokin pidempi teksti. Kuopion Väinölänniemessä on kallioon tehty pidempiaikainen asteikko, johon on merkitty alueen vesistön eri tulvavuosien vedenkorkeudet (kuva 3). Tässä asteikossa Valapaton vuoden 1899 tulva on korkeimmalla (Pykälistö 2017).

Kuva 3. Valapaton merkki Kuopion Väinölänniemessä kalliossa. Valapaton tulvan merkki on ylimpänä ja siinä vuosiluku 1899. Kuva: Tanja Tenhunen

Perimätiedon mukaan monet Valapaton viivat olivat alkujaan maalattu usein punaisella maalilla osoituksena valapatoksi nimetyn Nikolai II:n helmikuun manifestin ja venäläistämispoliittikan vastustamisesta. Valapaton viivoiksi kutsuttiin myös tulvaveden jättämiä luontaisia vesirajan juovia. Tulvan jälkeen osa näistä viivoista hakattiin kallioihin ja rantakiviin ja tämän jälkeen osa maalattiin. Alkuperäiset maalit ovat rapisseet pois, mutta joissain paikoissa, kuten Voikkaan Virtakivessä, maalaus on uusittu (Pykälistö 2017: 2; Kuusisto 2016: 54).

Vedenpintaan liittyvät myös Euroopan Elban ja Reinin jokivarsien nälkäkivet. Kun joet kuivuvat Keski-Euroopassa, ne paljastavat matalan veden merkit, joita kutsutaan nimellä ”Hungersteinen” eli ”nälkäkiviksi”. Nämä kivet näkyvät vain, kun vedenpinnat ovat erittäin alhaiset. Vuosisatojen ajan niitä on tulkittu varoitusmerkeiksi välittömistä sadon epäonnistumisista ja jopa nälänhädästä ja niihin on kaiverrettu muun muassa päivämääriä. Joissain kivissä saattaa lukea ”kun näet tämän, itke”. Varoitusmerkkeinä sadon epäonnistumisen lisäksi on ajateltu, että kivillä olisi ollut myös merkitystä jokiliikenteeseen ja siellä navigointiin (Jacobs 2022).

Kuitenkin yksi tunnetuimmista Reinissä lähellä Bacharachin kaupunkia ollut Bacchuksen alttarin nimellä tunnettu nälkäkivi räjäytettiin vuonna 1850, koska se koettiin merenkululle vaarallisena. Uskomuksena oli myös, että jos kivi näkyi matalan vedenpinnan aikana, se ennusti hyvää viinin vuosikertaa. Victor Hugo näki ja kuvasi kiven Reinin varrella vuonna 1840. Näillä nälkäkivillä on suuri merkitys meteorologisessa historian kirjoituksessa ennen standardoituja säähavaintoja. Suurin osa kirjoituksista on peräisin 1400–1800-luvuilta. Saksan Pirnan kaupunginarkistoon on kirjattu kivi, johon on kaiverrettu vuosiluku 1115, mutta sen tarkkaa sijaintia ei enää tiedetä (Jacobs 2022). Suomessa sisävesialueella tehdyt merkinnät liittyvät useimmiten tulviin, kun taas Keski-Euroopan jokialueilla merkit liittyvät veden vähyyteen.

Suomessa tunnetaan meren rannikkoalueella luotsiasemien lähistöille luotsien tekemiä vedenkorkeusmerkkejä vuosilukuineen. Osa merkeistä saattaa olla virallisia, mutta osa on luotsien oma-aloitteisesti tekemiä. Varsinkin alueilla, missä merenpinnan muutokset ovat merenkulun kannalta merkittäviä, on tehty rantakallioihin vedenkorkeuksiin liittyviä hakkauksia. Tämän tyyppisiä hakkauksia on muun muassa Satakunnan alueella ainakin Eurajoen Säpin ja Merikarvian Ouran luot-

siasemien lähistöllä. Koko Suomen Itämeren rannikkoalueella merkintöjä tunnetaan muun muassa Kotkassa, Uudenkaupungin Sorvakossa, Paraisten Utön majakkasaaresta ja Helsingin Harakkasaaren pohjoisrannasta (Seilorwashere Instagram-päivitys; Uudenkaupungin sanomat 2021).

Rakennusten rakennusvuodesta kertovia vuosilukuja on saatettu hakata kallioihin. Tällainen on esimerkiksi Utön majakan viereen kallioon hakattu vuosiluku 1814, jolloin Suomen sodassa vuosina 1808–1809 tuhoutuneen majakan tilalle rakennettiin nykyinen majakka (Öhman 2014: 56). Lisäksi joidenkin talojen kivijalkoihin tai kiviportaisiin on saatettu hakata rakennusvuosi. Kuortaneen vuonna 1777 rakennetun kirkon kiviaitaan on tehty hakkaus ”T 1852 B”, jossa vuosiluku tarkoittaa aidan rakentamis-/valmistumisvuotta (kuva 4, Kuortaneen seurakunta, suullinen tiedonanto).

Kallioihin hakatut ristit kertovat usein kuolin- tai murhapaikoista. Lapsien tapaturmaisista kuolinpaikoista on merkitty ristillä, jonka ohessa saattaa olla vuosiluku, päivämäärä, nimi tai nimikirjaimet. Tällainen risti ja nimi Leo löytyvät Reposaaren Takarannan Valonheitinkalliolta, jossa 10-vuotias Leo-poika hukkuu vuonna 1936 (kuva 7). Hän oli ollut seikkailemassa meren rannalle kasaantuneiden jäiden päällä, ja niiden sortuessa pudonnut mereen ja hukkunut. Rantakallioon joku on tehnyt tämän tapahtuman muistoksi ristihakkauksen (Holm 2023, sähköposti).

Toinen esimerkki lapsen liittyvästä kuolemantapauksesta, joka on merkitty ristillä, on Mynämäen Karjalan Kalelan kylästä muutaman ki-

Kuva 4. Kuortaneen kirkon aidassa oleva vuosiluku 1852. Kuva: Eeva Raike

lometrin päässä sijaitseva jälkikallio, johon on hakattu risti ja ”V 1881 L”. Tänne susi raahasi ja tappoi 10-vuotiaan Oskarin. Oskari Nummela oli yksi 22 lapsesta, jonka susilauma tappoi Varsinais-Suomessa Vehmaan, Mynämäen ja Nousiaisten alueella vuosien 1880 ja 1881 aikana (Nikkilä 2019).

Vuoden 1918 sisällissodan teloitettujen muistoksi on hakattu kallioihin ristejä. Tästä ovat esimerkkinä Merikarvialla ja Suomenlinnan kallioilla olevat hakkaukset, joissa molemmissa tulee selvästi esiin, että hakkaukset liittyvät vuoden 1918 sisällissodan teloituksiin. Merikarvian Kalpakankallioon on hakattu joen jäällä teloitettujen muistoksi hakkaus ”Murhattu punak 1918” sekä kaksi ristiä. Suomenlinnan kallioilla muitten kalliohakkausten joukossa on kaksi ristiä ja vuosiluku 1918 (kuva 5).

Sisä-Suomen alueella kirkkoteiden varsilla oleviin kallioihin on saatettu hakata kirkkomaalle kuljetettavien vainajien nimikirjaimia ja vuosilukuja. Tällainen paikka on muun muassa Puumalassa Naistenveden Maijalansalmessa sijaitseva kallio, jota paikalliset ovat kutsuneet Karikkovuoreksi tai Ristivuoreksi. Vanhimmat kallioon hakatut ristit ovat yli 200 vuotta vanhoja. Viimeisiä, joiden nimikirjaimet on hakattu tähän kallioon, ovat Kietäväisen blogikirjoituksessa mainitut MK (Mikko Kyhyräinen) ja KS (Kalle Suomalainen) (Kietäväinen 2013).

Matkailukohteiden hakkauksista osa on puolivirallisia historiallisiin tapahtumiin liittyviä merkkejä. Näihin kuuluvat muun muassa viral-

Kuva 5: Suomenlinnan ristit. Kuva: Eeva Raike

listen arvovieraiden muistoksi tehdyt hakkaukset, jotka on tilattu asian osaavilta tekijöiltä jälkikäteen. Tällaisia ovat muun muassa Imatrankosken rannoille tehdyt muistohakkaukset Brasilian kuninkaan vierailusta ”D Pedro d ´A 27 Agosto 1876”. Uudempi kalliohakkaus merkkihenkilöiden vierailun muistoksi Imatralla tehtiin Ruotsin kuninkaan ja kuningattaren vierailusta ”24.8.1983 DDMM SVERIGES KONUNG KARL XVI GUSTAF OCH DROTTNING SILVIA”. Samanlaisen puolivirallisen hakkauksen on saanut Suomen edesmennyt presidentti Urho Kekkonen käynnistään Hangon Hauensuoella vuonna 1967. Kalliohakkauksessa on Suomen vaakuna ja sen alapuolella vierailun päivämäärä 8.8.1967 sekä presidentin nimikirjoitus (Raike 2023).

Arvovieraiden käynneistä kertovissa hakkauksissa paikan on valinnut joku muu kuin kävijä itse, ja hakkaus on tehty jälkikäteen. Hakkaukselle on valittu näkyvä ja yleinen paikka. Imatrankoskella Brasilian kuninkaan ja Ruotsin kuninkaan ja kuningattaren kalliohakkaukset on tehty alapaviljongin läheisyyteen, josta on esteetön näkymä kuohuvalle koskelle.

Presidentti Kekkosen Hangon Hauensuolen käynnin muistolle vuonna 1967 tehty kalliohakkaus on näkyvällä paikalla heti nykyisen laiturin yläpuolella. Samana vuonna kuin tämä kalliohakkaus tehtiin Hauensuolen kalliohakkausalue suojeltiin muinaismuistolailla. Tämänkin jälkeen Hauensuolelle on tehty ainakin yksi puolivirallinen kalliohakkaus vuonna 1971. Hakkaus on tehty muinaismuistoalueella erityisluvalla Hangon rannikkopatteriston 50-vuotisen taipaleen kunniaksi. Siinä on linnoitusta kuvaava viisisarvinen kuvio sekä päivämäärä 1.8.1971. Hauensuolen alueen lähes kaikki muut kalliohakkaukset ajoittuvat 1500–1700-luvuille ja liittyvät merenkulkuun. Kohde on ollut myrskyjen aikaan yleisenä ankkurointipaikkana. Nämä 1500–1700-luvuille ajoittuvat kalliohakkaukset ovat typologialtaan joko puolivirallisia tai epävirallisia aateliston vaakunahakkausia, joita laivojen miehistöt ovat tehneet kallioiselle saarelle.

Epäviralliset/yksityiset kalliohakkaukset

Kolmanteen typologiseen ryhmään kuuluvat kaikki yksityiset epäviralliset hakkaukset. Suurin osa historiallisen ajan kalliohakkauksista kuuluu tähän ryhmään. Osa näistä hakkauksista voidaan osittain liittää

myös edelliseen ryhmään eli puolivirallisiin tai historiallisiin tapahtumiin liittyviin hakkauksiin. Välillä on vaikea määrittää joidenkin kalliohakkauksien kohdalla, kumpaan tyypologiseen ryhmään ne kuuluvat.

Vapaa-aika lisääntyi, kun työaikalaki hyväksyttiin Suomessa vuonna 1917. Hyväksytyn lain mukaan työaika sai olla enintään kahdeksan tuntia päivässä ja enintään 47 tuntia viikossa (Yrjö 2017). Vapaa-ajan lisääntyminen lisäsi myös vapaa-ajanpaikkoja ja niissä vietettyä yhdessäoloa.

Tähän epävirallisten ja yksityisten kalliohakkauksien ryhmään kuuluvat muun muassa suurin osa matkailuun liittyvistä hakkauksista ja lähivapaa-ajanviettopaikoille tehdyistä hakkauksista. Aavasaksan vaara sekä Imatrankosken rannat ovat olleet Suomen harvoja varhaisimpia luonnonmatkailukohteita. Molemmissa vierailtiin jo 1700-luvulla, mutta vasta 1800-luvulla varhainen turismi vilkastui alueella samoin kuin yleisestikin koko Euroopassa. Näihin kohteisiin matkailijat ovat jättäneet jälkensä joko itse tai paikalla toimineiden paikallisten toimesta. Muun muassa Aavasaksalta on tietoa, että paikalliset ovat maksua vastaan tehneet matkailijoista kertovia kalliohakkauksia (Raike 2023). Monissa hakkauksissa on nimi tai nimikirjaimet, vuosiluku sekä joissain myös päivämäärä, milloin kohteessa on vierailu.

Yksityisille vapaa-ajan tai joutoajan viettopaikoille on tehty monenlaisia kalliohakkauksia. Varhaisia ”joutoajan” viettopaikkoja on esimerkiksi Porin Lampoluodon Tyltyn (mjrek 609500005) ja Eurajoen Nirvon saaren (mjrek 1000038640) kalliohakkaukset. Joutoajalla tarkoitan tässä yhteydessä aikaa, jolloin on odoteltu jotain. Näin ollen se ei ole varsinaista vapaa-aikaa. Arkeologian professori Unto Salo (1962) on kirjoittanut Tyltyn kalliohakkauksista. Hänen mukaansa Mäntyluodon vesillä oli 1600-luvulla porilaisten sekä myös muun lähialueen paras silakanpyyntipaikka. Koska silakkaa pyydettiin nuotalla, valvottiin rannalta, milloin apajapaikalle ilmestyi merkkejä kutevasta silakkaparvesta. Tällöin nuotta laskettiin nopeasti veteen ja vedettiin rantaan. Odotteluajat saattoivat olla pitkiäkin, jolloin jäi joutoaikaa tehdä kalliohakkauksia rantakallioihin. Nämä niin kutsutut Tyltyn kalliohakkaukset ajoittuvat 1600-luvun puolivälistä 1700-luvulle (Salo 1962). Nirvon saaren kalliohakkaukset ajoittuvat 1740- ja 1840-luvuille ja saattavat kertoa samantyyppisestä paikasta kuin Tyltyn odottelu- eli luppopaikasta (Salo 1962).

Nämä kalliohakkaukset liittyvät työssä olemiseen, jossa luppoaika oli pakollista odottelua töiden välissä.

Yksityisten ihmisten tekemiä kalliohakkauksia on paikoissa, missä on yleisesti vietetty vapaa-aikaa. Paikat voivat liittyä osin matkailuun, mutta esimerkiksi Reposaaren Takarannan kalliolle tehdyt hakkaukset ovat suurimmaksi osaksi paikallisten asukkaiden tekemiä heidän viettäessään rantakallioilla vapaa-aikaansa (kuva 6, Raike et al. 2020).

Reposaari oli saari vuoteen 1956. Saari yhdistettiin mantereeseen pengertiellä ja sillalla, jotka muuttivat liikkumisen alueelle. Ennen tieyhteyttä liikenne mantereelle hoitui veneillä ja laivoilla sekä talvikautena jäitä pitkin. Ennen kiinteää yhteyttä palvelut saarella olivat niin hyviä, ettei kaupunkiin tarvinnut lähteä kuin sairaalaan ja synnyttämään (Moilanen 2017: 94–97).

Reposaaren Takarannan hakkauksissa voi nähdä tekijöiden nimiä, nimikirjaimia, päivämääriä, kiinnostuksenkohteita tai ammatteihin liittyviä symboleja/merkkejä. Reposaaren hakkausten joukossa on myös poliittisia hakkauksia, jotka kertovat tekijänsä aatemaailmasta. Kaikki Reposaaren poliittiset hakkaukset on tehty Takarannalle Valoheitin- ja

Kuva 6. Reposaaren kallioiden kalliohakkauksia. Kuvat: Eeva Raike ja Hanna Henttinen

Riitakallioille, jotka olivat etupäässä Reposaaressa sahan työntekijöiden vapaa-ajan viettopaikkoja. Yleisesti poliittisia hakkauksia on vähän.

Porin Reposaaressa poliittisten kalliohakkausten lisäksi olen Muinaisjäännösrekisteristä löytänyt vain yhden muualla tehdyn työväenliikkeen liittyvän poliittisen hakkauksen. Kalliohakkaus sijaitsee Tampereen Käpylän kaupunginosassa Rauhanniemessä, jonne laajaan ja sileään rantakallioon on hakattu tikkukirjaimin osin jo pahoin kulunut teksti: ”VALTION (RIIST?)O JA POLII... OLKOON TEILLÄ JOHANNEK... ILMOITETUT V...AUKS...”. Teksti on mahdollisesti 1900-luvun alkupuolen Käpylän työväenkaupunginosan asukkaalla poliittinen kannanotto (mjrek 100003074).

Toisen maailmansodan aikaisia suorassa olevia hakaristihakkauksia on löydetty muutama. Helsingin Malmin lentokentän lähistöltä niin kutsutulta Tuuli-T-kukulalta, jossa vuosina 1942–1944 piti majaan lentokenttää puolustanut 56. kevyt ilmatorjuntajaos, on löydetty kallioon hakattu hakaristi. Kalliohakkausten lisäksi alueella on säilynyt monia jälkiä sota-ajan rakenteista ja tapahtumista. Myös Turun IX kaupunginosan kalliorinteestä löytyi vuonna 2022 kallioon hakattu hakaristi. Molemmat hakaristit ovat Suomen ilmavoimien käyttämiä malleja eli yhdellä hakaristin lappeella seisova symboli (Väliaho 2020; Leppänen & Raike 2022).

Tässä yksityisten/epävirallisten kalliohakkausten ryhmässä merkien kirjo on suurin, koska ihmiset ovat tehneet omat hakkauksensa ilman varsinaisia sääntöjä. Jotkut symbolit ovat aikaan kiinnittyneitä, kuten purjelaivat, kun taas esimerkiksi sydän symbolina on ajaton ja sitä on hakattu kallioihin muun muassa Reposaaressa Takarannassa hyvin eri aikoina. Uusimmat tällaiset sydänhakkaukset ovat 2020-luvulla tehtyjä.

Kalliohakkauspaikat muistamisen apuna

Eri ryhmiin kuuluvilla kalliohakkauksilla on eri merkitys ja se, mihin paikkoihin ne on tehty, määrittyy niiden tarkoituksen mukaan. Viralliset kalliohakkaukset tehdään sinne, missä raja kulkee ja minne korkeus- ja kolmiomittauspisteet merkittiin pysyvästi. Ennen digitaalisia mittauksia, kiinteät pisteet oli järkevä tehdä paikkoihin, joissa niiden

oletettiin säilyvän pitkään, esimerkiksi juuri kallioiden ja suurien maa-
kivien pintaan. Virallisten merkkien ikää on välillä vaikea määrittää.
Esimerkiksi pitäjän tai kylien rajat ja niiden merkit saattavat ajallisesti
ulottua hyvinkin kauaksi historiallisella ajalla. Nämä merkit kertovat
omalta osaltaan konkreettisesti Suomen rajojen historiasta, maanjaosta
sekä laajemmin maanmittauksen historiasta.

Puolivirallisten ja historiallisiin tapahtumiin liittyvien kalliohak-
kausten paikat määrittivät tapahtumien mukaan. Hakkauksen tekijä
valitsi tekopaikan tapahtuman paikalle tai sen lähistöltä, jolloin tapah-
tuman muistaminen voitiin tehdä hakkauksen kohdassa. Hakkaus voi-
daan nähdä tapahtuman ylläpitävänä muistin miljöönnä. Muistin paik-
koina kalliohakkauksia voidaan pitää esimerkiksi silloin, kun ranta-
kallioon tehdään hakkaus hukkuneen muistoksi. Tällöin muistaminen
tapahtuu muualla kuin tapahtumapaikalla. Pikku-Leon kuolemaan joh-
tanut tapaturma tapahtui meren jäällä, mutta muistin paikka on kal-
liolla, johon on hakattu Leon nimi, risti ja tapaturman päivämäärä (kuva
7). Muistin miljöönnä voidaan taas pitää 10-vuotiaan Oskarin muistoksi
isoon kiveen tehtyä kalliohakkausta, jonka vierestä susien tappama Os-
kari-poika löytyi.

Suomessa Valapaton tulvan muistopaikat kertovat suuresta ja poik-
keuksellisesta luonnon aiheuttamasta vedenpaisumuksesta, joka koit-
teli eritoten Vuoksen, Kymijoen ja Kokemäenjoen vesistöjä. Saimaal-
la Valapaton tulva nosti veden pintaa 2,02 metriä yli keskikorkeuden ja
Tampereella Pyhäjärven vedenkorkeus nousi yli 2,5 metriä keskikorkeu-

Kuva 7. Leo-pojan muistolle tehty kalliohakkaus Reposaaressa Takarannan kallio-
olla. Kuva: Eeva Raike

desta. Tulva aiheutti aineellisia tuhoja laajasti, mutta ihmishenkiä ei menetetty (Elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskus). Valapaton merkitys oli niin suuri, että se haluttiin merkitä moniin kohteisiin muistuttamaan luonnon voiman merkityksestä. Nämä hakatut merkit ovat tapahtumapaikassa eli muistin miljöössä.

Myös kallioon hakatut vuosiluku 1918 ja ristit on tehty hyvin nopeasti tapahtumien jälkeen. Alueen samanmieliset ovat halunneet kertoa sisällissodan punaisten teloituspaikeista, joiden merkitys on ollut teloitettujen omaisille ja muulle lähiyhteisölle suuri. Esimerkiksi Suomenlinnan virallinen muistomerkki sotavankien muistolle tehtiin vasta 2004. Muistomerkissä on vesielementti ja kallioon hakatut vuodet 1918 ja 1919, jolloin vankileiri oli toiminnassa (Punaisten muistomerkit). Tämä hakkaus on virallinen muistin tai muistamisen paikka, kun taas Suomenlinnan kalliolle tehdyt ristit ja vuosiluku ovat epävirallinen muisto tai ehkä jopa muistin miljöö tapahtumalle.

Yksityisiä eli epävirallisia kalliohakkauksia ihmiset ovat tehneet paikkoihin, jotka ovat heille merkityksellisiä. Kuten ympäristöestetiikan emeritusprofessori Yrjö Sepänmaa on kirjoittanut: ”Sydämen maisema on se paikka ja maisema, johon olemme kiintyneet ja kasvaneet. Se on itse kunkin yksityinen maailma ja kiintopiste, paikka...” (Sepänmaa 2006: 31). Paikkaan kiinnytään ja sinne halutaan jättää jälki itseltä, yksityisestä tapahtumasta tai mielipiteestä. Esimerkiksi Reposaaaren Takarannan kalliot ovat olleet monelle jo lapsuudessa paikka, jossa vietettiin aikaa, kun äidit pesivät pyykkiä rannalla. Ranta-alue on ollut jatke kodille, joka maantieteen emeritusprofessori Tuanin mukaan on merkityssisällöltään kaikkein rikkain paikka (Tuan 2006: 15). Jotkut paikat, kuten Reposaaaren Takaranta, muuttuu niin hitaasti, että se on ihmisten silmissä lähes muuttumaton ja näin paikka luo nykyään myös nostalgiaa, jossa käydään katselemassa kalliohakkauksia ja muistelemassa jo edesmenneitä reposaarelaisia.

Historian lähtenä ja kulttuuriperintökohteina

Kulttuuriperinnössä ja muistissa on keskeisesti kysymys nykypäivästä käsin määritellystä suhteesta menneisyyteen sekä muistamisen ja nohtamisen prosesseista. Molemmilla on kiinteä yhteys materiaali-

suuteen ja tilallisuuteen. Kulttuurinen muisti toimii usein aineellisen kulttuurin, kuten tekstien, kuvien, esineiden, rakennusten, monumenttien tai tässä tapauksessa kallioihin ja kiviin hakattujen merkkien välityksellä (Vahtikari 2022).

Viralliset kalliohakkaukset, kuten erilaiset rajoihin liittyvät merkit, kertovat meille menneisyyden maanjaon historiaa sekä miten maata on eritavoin mitattu. Puolivirallisten kalliohakkausten kertomukset menneisyydestä ovat moninaisempia. Ne ovat joko osa muistin miljöötä tai muistin paikkoja, jotka auttavat meitä muistamaan tapahtumia, jotka olivat oman aikansa ihmisille merkittäviä ja nykyihmiselle tärkeitä lähteitä menneen tapahtumista. Nämä tapahtumat ovat koskettaneet eri kokoisia yhteisöjä. Vesistöjen muutokset, tulvat ja kuivuudet ovat koskettaneet laajoja yhteisöjä ja niistä tehdyt merkinnät maisemaan ovat muistutuksia, mitä on tapahtunut ja mitä voi tapahtua tulevaisuudessa. Pienen lapsen hukkimisesta tehty kalliohakkaus taas on koskettanut pienempää yhteisöä, mutta ollut hyvinkin tärkeä muistin paikka.

Kalliohakkausten avulla voidaan mahdollisesti myös löytää kaupunkialueelta epävirallisia vapaa-ajanviettopaikkoja. Tällainen on esimerkiksi Turun IX kaupunginosan kortteli 11 ja sen alueella olevat kalliohakkaukset, joista ainakin osa ajoittuu 1920- ja 1930-luvuille. Suurin osa hakkauksista on pelkkiä nimikirjaimia, mutta alueelta löytyy joitakin symboleita, kuten sydämen kaltaisia kuvioita sekä jo aikaisemmin mainittu mahdollisesti poliittiseksi luonnehdittava ”suomalainen” hakaristisymboli (Väliaho 2020).

Poliittisten hakkausten rypäs löytyy Reposaaaren Valonheitin- ja Riitakallioilta. Alueella on yksittäisiä viisisakaraisia tähtiä, jotka voidaan liittää kommunistiseen aatteeseen. Kirjoitus ”Vapaus, veljeys ja tasa-arvo” liittyy arvoiltaan vahvasti työväenliikkeeseen. Suurin ja näkyvin poliittinen kalliohakkaus Riitakalliolla on viisisakarainen tähti, jonka sisällä on sirppi ja vasara. Tähän hakkaukseen liittyy vahva muistitieto sen tekijästä, ajankohdasta ja säilyvyydestä. Hakkaus on hieman piilossa, koska se tehtiin 1930-luvun alussa, jolloin Lapuan liike ”kyyditti” myös Reposaaaresta kommunisteja pois. Tekijäksi on varmistunut Ade Sipilä, jota Pekka Tuominen haastatteli 1960-luvulla. Myös Aden sisaren pojan kertomusten mukaan Ade on hakkauksen tekijä. Tämä hakkaus on virittänyt monia keskusteluja, muistitiedon jakamista sekä arkistotyötä hakkauksen tekijän elämästä Reposaaarella ja vaellusis-

ta 1920- ja 1930-luvun alun Suomessa sekä loikkauksessa Neuvostoliittoon ja sieltä takaisin (Raike 2017: 56–75).

Yksityiset kalliohakkaukset kertovat yksityisistä henkilöistä, jotka täydentävät omalta osaltaan laajempaa historiankirjoitusta. Hakkaukset kertovat muun muassa töistä, kiinnostuksista ja rakkauksista. Reposaaren kohdalla monet poliittiset hakkaukset kertovat saaren poliittisesta ilmapiiristä aikana, jolloin kommunistinen toiminta oli kielletty. Lisäksi hakkaukset kertovat ihmisten kädentaidoista eri aikoina sekä siitä, miten ihmiset ovat niihin panostaneet. Osa kalliohakkauksista on kuin taideteoksia, jolloin niiden tekijät ovat halunneet näyttää oman osaamisensa kaikille. Osassa kalliohakkauksia tärkeintä on niiden tuoma informaatio esimerkiksi poliittinen mielipide aikana, jolloin esimerkiksi pelkästään tekijän/tekijöiden nimet tai nimikirjaimet ja osoitus siitä, että on ollut paikalla. Paikka on tekijälle/tekijöille tavalla tai toisella merkittävä ja siihen on haluttu kiinnittää oma jälki sekä tieto siitä, että minä olen ollut täällä.

FM **Eeva Raike** toimii Turun yliopiston Digitaalisen kulttuurin, maiseman ja kulttuuriperinnön tutkinto-ohjelmassa maisemantutkimuksen yliopisto-opettajana. eeva.raike@utu.fi

Bibliografia

- Arkeologisen kulttuuriperinnön opas. <http://akp.nba.fi/wiki:kalliohakkaus>. (Tarkastettu 10.11.2024)
- Elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskus. <https://www.ely-keskus.fi/-/valarikon-eli-val-apaton-suurtulvasta-120-vuotta-kaakkois-suomi> (Tarkastettu 10.11.2024)
- Holm, J. sähköpostitiedonanto 12.10.2023.
- Jacobs, F. 2022. Europe's dry rivers reveal creepy "hunger stones". <https://bigthink.com/strange-maps/hunger-stones-europe/> (Tarkastettu 10.11.2024)
- Kietäväinen, O. 2013. "Merkit kalliossa" blogikirjoitus. <https://www.olavikietavainen.net/blogi/2013/04/15/238?comment=true&#lastcomment> (Tarkastettu 10.11.2024)
- Kuortaneen seurakunta, suullinen tiedonanto kesäkuussa 2021.

- Kuusisto, E. 2016. Valapaton tulvasta tammikuun avovesiin. *Suomen Luonto* 10/2016. Helsinki: Suomen Luonnonsuojeluliitto. <https://suomenluonto.fi/artikkelit/suomen-aaripisteet-ennatyksia-valapaton-tulvasta-tammikuun-avovesiin/> (Tarkastettu 17.4.2025)
- Leppänen, J. & Raike, E. 2022. TURKU, IX KAUPUNGINOSA Kortteli 11, Malminkadun kaavamuutosalue, Arkeologinen tarkkuusinventointi 23.9. & 4.10.2022. Kaarina: Muuritutkimus Oy.
- Lind, J. 1988. Rillankivi ja Oulaisten merkkikivet – Pähkinäsaaren rauhan rajapyykkejä? *Suomen Museo-Finskt Museum* 95: 53–79. <https://journal.fi/suomenmuseo/article/view/143015>
- Lohmann, P. 2020. Historical Graffiti: The State of the Art. *Journal of Early Modern Studies* 9: 37–57. <https://doi.org/10.13128/jems-2279-7149-11189>
- Maanmittauslaitos. <https://www.maanmittauslaitos.fi/struvenketju> (Tarkastettu 10.11.2024)
- Maaranen, P. 1998. Hanko Hauensuoli, Historiallisen ajan kalliopiirrosalueen alustava tutkimus- ja hoitosuunnitelma. Helsinki: Museovirasto, Arkeologian osasto.
- Moilanen, S. 2017. Reposaarelta ja Reposaarelle. Teoksessa R. Haanpää & E. Raike (toim.) *Kertomusten Reposaari*. Satakunta XXXIV. Harjavalta: Satakunnan Historiallinen Seura.
- Museovirasto. Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY. http://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=1624 (Tarkastettu 10.11.2024)
- Nikkilä, N. 2019. Suomalaiset sisurmat ja moderni susivihan pitkä historia. Kalmistopiiri. <https://kalmistopiiri.fi/2021/04/16/suomalaiset-sisurmat-ja-modernin-susivihan-pitka-historia/> (Tarkastettu 10.11.2024)
- Nora, P. 1996. General Introduction: Between Memory and History. Teoksessa P. Nora (toim.) *Realms of Memory. Vol. 1. Conflicts and Divisions*, 1–20. New York: Columbia University Press.
- Punaisten muistomerkit. <http://www.tyovaenliike.fi/muistomerkit/suomenlinnan-vankileirin-muistomerkki/> (Tarkastettu 10.11.2024)
- Pykälistö, P. 2017. Valapaton tulva Kymenlaaksossa 1898–1910 – paikallisyhteisö ja luonnonkatastrofi autonomian ajan lopulla. Pro gradu -tutkielma, Suomen ja Pohjoismaiden historia, Filosofian, historian, kulttuurin ja taiteen tutkimuksen laitos, Humanistinen tiedekunta, Helsingin yliopisto.
- Raike, E. 2017. Mies Tähtien takaa. Teoksessa R. Haanpää & E. Raike (toim.) *Kertomusten Reposaari*. Satakunta XXXIV. Harjavalta: Satakunnan Historiallinen Seura.
- Raike, E., Henttinen H. & Saunaluoma S. 2020. Community archaeology at Reposaari Takaranta. Historic rock carving site, West Coast Finland. *Fennoscandia archaeologica* XXXVII. Helsinki: The Archaeological Society of Finland.
- Raike, E. 2023 (käsikirjoitus): Paikan merkitys ja merkitseminen – Matkailijat paikkojen merkitsijöinä.
- Salo, U. 1962. *Tyltyn kalliopiirrosten arvoitus*. Helsinki: Kotiseutu 53.
- Schofield, J. 2010. 'Theo Loves Doris': Wild-Signs in Landscape and Heritage Context. Teoksessa Oliver Jeff & Neal Tim (toim.) *Graffiti in Archaeology and History*. BAR International Series 2074. Oxford: Archaeopress.

- Sailorwashere, Instagram-päivitys 27.5.2020. <https://www.instagram.com/p/CAs-5LUQBteX/>
- Sepänmaa, Y. 2006. Sydämen maisema. Teoksessa S. Knuuttila, P. Laaksonen & U. Piela (toim.) *Paikka, eletty, kuviteltu, kerrottu*. Kalevalaseuran vuosikirja 85. Helsinki: SKS.
- Simpplu, T. 2021. *Kiveen kirjoitettu, Kakolan seinäkirjoitusten kertomaa*. Jyväskylä: Docendo Oy.
- Tuan, Y.-F. 2006. Paikan taju: aika, paikka ja minuus. Teoksessa S. Knuuttila, P. Laaksonen & U. Piela (toim.) *Paikka, eletty, kuviteltu, kerrottu*. Kalevalaseuran vuosikirja 85. Helsinki: SKS.
- Tättilä, P. 2016. Struven ketju. Teoksessa J. Kostet (toim.) *Suomen maailmanperintökohteet*. Helsinki: Museovirasto.
- Uudenkaupungin Sanomat 2021. Sorvakon rannasta löytyi kalliohakkausia. <https://www.uudenkaupunginsanomat.fi/2021/06/sorvakon-rannasta-loytyi-kalliohakkausia/>
- Vahtikari, T. 2022. Menneisyyden ja nykyisyyden käsitteellinen ja kokemuksellinen yhteys: kulttuuriperintö lähihistorian tutkimuskohteena ja työkaluna. *Lähihistoria* 2022/1. <https://lahihistoria.journal.fi/issue/view/8164>
- Väliaho, T. 2020. Kiveen raavittu hakaristi johdattaa yllättävän historian äärelle Malmilla: Sotilaat makasivat liejuisissa kuopissa, kun Helsinkiä pelastettiin alkeellisissa oloissa. *Helsingin Sanomat* 1.11.2020. <https://www.hs.fi/kaupunki/helsinki/art-2000006705436.html> (Tarkastettu 10.11.2024)
- Yrjä, I. 2017. Työväenliike taisteli kahdeksan tunnin työpäivän – historiallisesta päätöksestä 100 vuotta. *Demokraatti* 14.11.2017. <https://demokraatti.fi/tyovaenliike-taisteli-kahdeksan-tunnin-tyopaivan-historiallisesta-paatoksesta-100-vuotta/> (Tarkastettu 10.11.2024)
- Öhman, M. 2014. *Där Finland börjar. Utö lots- och fyrvaktarsamhälle*. Jurmo: Vrakplundförlaget. Borgå: Bookwel.